

ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ С КИНОКАМЕРА: ЗАГАДЪЧНИТЕ ЛЮБА И НИКОЛА КУТИНЧЕВИ

Андроника Мартонова

С инструментариума на кинознанието, архивистиката и японистиката, студията прави задълбочено изследване върху личния архив на Люба Кутинчева-Дагорова, съхраняван в ДА – София. Водеца е информацията, че Кутинчева, която пребивава в Азия през 20-30-те години на ХХ в., е притежавала филмови ленти. За целта на проучването са издирени и съпоставени множество данни, които допълват съдбата на пътешественичката и осветляват контекстите на артикулирането на образа на Япония в българското културно пространство. За първи път в научно обръщение се изнасят и данни за Никола Кутинчев. Фигурата на кинематографиста-пътешественик безспорно е новост за историята на българското кино и кинознанието ни.

Ключови думи: България, Япония, архивистика, сказки за Азия, култури на Изтока, филмопроизводство, пътеписи, кинодокументалистика

През август 1940 г. седмичният вестник „Аз знам всичко“ (София) публикува възторжена статия, озаглавена „Първата българска пътешественичка в Далечния Изток“ и анонсира, че в следващите броеве ще представи най-интересните епизоди от приключенията на Люба Кутинчева, която е „в притежание на много интересни филми, снимки и документи, които ще бъдат направени достойно на обществото“¹. В края на същата година, сливенският „Правда“² и две години по-късно „Бургаски фар“³ също споменават, че дамата притежава киноленти. В периода 1940-1942 г. Кутинчева изнася сказки, придружени с богат илюстративен материал.

Споменаването на заснет материал в лекториите провокира изследователското внимание по няколко направления. Едно от тях е киноведското, свързано с историята на киното в България⁴. Доста въпроси изникват при появата на тази неизвестна за кинознанието ни информация. Ясно е, че става въпрос за автентичен материал, заснет на място в страната на пребиваване. Дали обаче лентите са купени и донесени в България именно за показ или са наистина изцяло авторски, документални, т. нар. културни филми? Имало ли е условия за прожекция по време на сказките? Какво точно е зафиксирано върху лентите? Колко милиметрова и с какъв метраж е била лентата? Колко всъщност са били на брой филмите? С каква камера⁵ и от кого са снимани?

Данните за културните филми, открити като запис в документацията, са от особена важност за кинопоказа в България до 9.IX.1944 г. и окончателната филмова национализация през 1948 г.⁶ Поне засега няма други източници, които да свидетелстват, че българи в този период са снимали в Азия, след което са донесли и показали филмите в отечеството. Много съществен аспект е, че тези ленти са любителски. Те не са част от репертоара на българските кина и не принадлежат на търговците – филмовите къщи и действащите кинодистрибутори. Не са и дело на популярни за епохата кинематографисти. За съжаление, няма налична информация дали тези ленти днес съществуват някъде. Няма данни за тях в Българска национална филмотека. Много вероятно е да са иззети и унищожени от дър-

Люба Кутинчева в Египет пред Хеопсовата пирамида, ДА-София, ф.1328к, оп.1, а.е.10, 1ж

Lyuba Kutincheva in Egypt, at the Great Pyramid of Giza, SSA, Sofia, Fond, 1328k, inv. no. 1, a.u. 10, 1g

жавата. На този етап от изследването не са намерени и протоколи, потвърждаващи тяхното предаване в звената на народната власт, натоварени с тази мисия. Възможно е кутиите със заснет материал да са били скрити от собствениците, но поради неправилно съхранение да са отдавна повредени и изхвърлени. Друго много важно изследователско направление е историко-културологичното. То е свързано с личността на Люба Кутинчева-Дагорова, нейната дейност и ар-

хивно наследство в контекстите на артикулирането на чуждото, другостта и създаването на образа на Азия в българското обществено пространство от първата половина на ХХ в. Централен интерес на пътешественичката е Япония, с нейната история, културна и етнографска специфика.

От 2013 г. активно работим по личния фонд на Кутинчева, съхраняван в ДА – София. Издирваме и съпоставяме допълнителна информация, която може да осветли съдбата на тази непозната и мистериозна дама, да разкрие хората и организациите, свързани с нея, да проследи комуникацията с българската аудитория (в т.ч. филмова) от епохата. В настоящата статия представяме, анализираме и интерпретираме част от намерената засега фактология, без претенция за изчерпателност. Фокусираме се именно върху Япония, като най-съществен и значим елемент от документалния корпус⁷.

Името на Люба Кутинчева нашумя през 2016 г. чрез изложбата на ДА „Архиви“ и ДА – София, с подкрепа на Архив ГипсЪн: „Мисия пътешественик“, със съставител Иво Хаджимишев. По проекта са работили С. Петкова, Д. Стоименов и Д. Алексиев. Представени са 25 мащабни табла с фототипни документи, снимки и картички от личния ѝ фонд, илюстриращи пътуванията ѝ в периода 1929-1938 г. из страните на Северна Африка, Близкия Изток и Южна, Югоизточна и Източна Азия⁸. Експозицията съдържа данни едно към едно с тези, описани от фонда. Нищо извън информацията, предоставена от Люба, не е проследено, поставено под съмнение, дешифрирано, преведено, разширено с допълнителни разработки. Но все пак целта на изложбата не е научна, а по-скоро да представи на съвременната културна среда една безспорно интригуваща личност. Журналистическите публикации, отразяващи показа на таблата в страната, преповтаря и копира една и съща информация, без да се позовават на изворовия материал. В книгата на Делян Момчилов „Българите! Забравените постижения“⁹ има глава за Люба Кутинчева, но в текста четем същите известни данни, защото мисията на книгата е популяризаторска.

Документацията в личния фонд¹⁰ съдържа както доста интересна, така и скрита информация, и не на последно място – голяма доза мистификация и митологизация. Разчитането на изворите изисква екипна работа от специалисти в различни сфери на хуманитаристиката. Допълнителното издирване на фактология извън фонда също е сложен процес. Ето защо вероятно до този момент няма задълбочено изследване, което цялостно да историзира и анализира документалното наследство на Кутинчева.

Коя е Люба Кутинчева? Ще започнем с това, че тя се представя за първата българска пътешественичка, без вероятно да е знаела, че Анка Ламбрева я изпреварва с една година. Когато четем биографията на Кутинчева, съставена от самата нея в края на 60-те години на ХХ в., се натъкваме на желанието ѝ да демонстрира угоден партиен произход и същевременно да украси житието си с емоционален мелодраматичен патос. Тя подчертава, че е от „прогресивно семейство на интелектуалци“¹¹, че е водила „активна политическа дейност“¹². По време на пътешествията си е установявала връзки с „прогресивни общественици, профсъюзни и

комунистически дейтели“¹³. Дори със средствата, които е припечелвала след завръщането си в България при изнасянето на сказки за далечните страни, е подпомагала „прогресивното движение“¹⁴. Кутинчева е родена на 15 май 1910 г. във Велико Търново и акцентира, че е роднина на легендарния Капитан Райчо Николов по майчина линия – отново манифестиране на патриотична значимост. През 1912 г. семейството се премества в Силистра, която скоро след това преминава в румънска територия. Баща ѝ (Люба никога не споменава името на родителите си в справката) става член на „Свободна Добруджа“¹⁵. За дейността си бива затворен в румънски затвор и през 1928 г. умира. Няколко дни по-късно майка ѝ също почива. Преследвана от румънските власти в края на 20-те години на ХХ в., Кутинчева емигрира в България, а оттам заминава в Турция при чичо си (без посочено име). Отлично образована, владееща френски, румънски, турски и руски езици, със задълбочени познания по българска история, култура, литература, поезия, музика, етнография Кутинчева пише, че започва да изнася сказки за България в Турция, които са били масово посещавани и добре заплатени. Със спечелените пари отива незнаяно защо точно в Сирия и всъщност това е и началната точка за пътешествията из останалите части на Изтока. В продължение на десет години – от 1929 до 1939 г.¹⁶ тя неуморно пътува. Издържа се с лектории за родината и физически труд: бране на плодове и подправки. Кутинчева пресилено демонстрира в справката силно изострено социално чувство, нееднократно изтъква интереса си към правата на жените: „С голяма упоритост и смелост тя успявала да прекрачи недостъпните за чуждоверки хареми и да се запознае с положението на незавидната женска съдба на мохамеданките, които благодарение на религиозния фанатизъм, невежество са обърнати на бездушни същества, които безропотно са понасяли всичко. /.../ Първата жена европейка, прекрачила праговете на недостъпните хареми“¹⁷. Как европейка, бяла сама жена ще получи ексклузивен достъп до харемите през 30-те?! Много интересно е, че Люба пише биографията си не в първо лице, а именно употребявайки минало свършено време, така сякаш разказва за друг. Поставя дистанция между собственото си „аз“ преди и сега. Като че ли друга персона е изживяла онзи живот, а реалната Кутинчева е била неволен свидетел. Написаното е поднесено в колорита на умиляваща наивност, като същевременно е очевидна деформацията на реалните факти. Люба осъжда робовладелството, войнствеността, колониалната политика и гнет, мизерията и глада, империализма, капитализма, богатствата на властимащите, които са в разрез с бедността сред населението, поддържа борбите за национално освобождение. Езиковият стил е в унисон с реторичния канон на социализма и всъщност личи, че не ѝ е присъщ. Същевременно някак романтично подчертава привличането към екзотичното, обагрено с тайнственост и мистика. Думи, които многократно ще се артикулират в нейната книга „Япония – лични впечатления, наблюдения и проучвания“ (1942)¹⁸, в сказките ѝ за Азия¹⁹, които изнася в България, и в отзивите от своите лектории. Афишът на Люба (1940-1943 г., направен така, че само да се допише на ръка мястото на провеждане) помпозно анонсира: „младата и смела българка, която

с риск за живота си, неизброими опасни приключения, премерджия и страдания, в продължение на около 10 години е успяла да пропътува целия Далечен Изток /.../ и още много покрити с тайнственост и мистика краища на Далечния Изток”²⁰.

Пътешественичката се омъжва за журналиста Александър Константинов Дагоров през 1939 г. След 9.IX.1944 г. той е водел политическите процеси, неясно какви. При изпълнение на служебния си дълг през 1948 г. заболява²¹. При направено запитване в архива на СБЖ не бяха открити данни за Кутинчева и съпруга ѝ, макар че в личния фонд има негова служебна карта. Люба посочва, че има един син – Михаил Александров Дагоров, който е завършил актьорско майсторство при студията към военния театър и е кукловод²². На този етап на изследването също няма потвърдена информация за наследниците.

Цялото житейско експозе изправя изследователя пред множество неизвестни. Кой и как финансира пътешествията? Кой са организациите и целите на посещенията на Кутинчева (тук дори могат да се изкажат хипотези и за шпионаж²³)? Кой са хората, с които е била свързана и които са ѝ осигурили достъп до международни кръгове? Какво „петно в миналото”, неприемливо за социалистическия режим диктува усещането за страх, което четем между редовете? Връзката с Япония може да е проблем за партийците, но защо е основен фокус в дейността ѝ? Споменават ли се другаде наличието на филмовите ленти, които не откриваме в корпуса на личния фонд? Дали Люба Кутинчева наистина е пътувала сама? Защото твърде неубедително стоят твърденията ѝ, че пребродва Азия тотално без придружител(и).

Корпусът с документи на пръв поглед е наистина не малък, и същевременно си даваме сметка, че е някак недостатъчен, ако го съпоставим дългогодишно митарстване из азиатския свят. Кутинчева сигурно е направила селекция, а част от документалното наследство е останало непрерадено.

Основните архивни единици съдържат множество картички и лични фотографии от страните на пребиваване (1929-1931), негативи – стъкло (1929-1936)²⁴; албуми, отзиви и изрезки от вестници – мнения за изнесени сказки (1940-1941), книгата на Кутинчева „Япония – лични впечатления, наблюдения и проучвания” (1942), тетрадка с препис на книгата²⁵.

Особено ценни са албумите, които са своеобразни лексикони. В архивни единици 17, 18 и 19²⁶ от опис 1 са написани благопожелания на различни езици (от европейските – английски, френски, немски, руски, италиански и т.н.; и не европейски – арабски, персийски, хинди, тайски, китайски, японски²⁷ и пр.). Журналисти, учени и видни общественици, владетели, духовници, политици, студенти, професори, археолози, приятели и други частни лица, с които Кутинчева се е срещала, са оставили следа в албумите.

По отношение на Япония интерес представлява а.е. 18. На л.39 е залепен железопътен билет за пътуване между гарите Чанчун и Далян в Манджурия, който е един от малкото веществени документи за пътуванията на Кутинчева, доказващ, че е посетила територията. Любопитен е л.43, с посвещение от Егучи Ясуши²⁸ с думите „Дълбоко съм впечатлен от силата на между-

Люба и Никола Кутинчеви в Япония, дигитализирана стъклена плака № 98 от ф.1328к

Lyuba and Nicola Kutinchevs in Japan, digitised glass plate No. 98, Fond 1328k

народния език есперанто”, с дата 29 октомври 1930 г. Вдясно до него е поместена снимка на Овада Хинако, облечена в традиционно японско облекло (кимono): „Много съм щастлива, че се запознах с Вас.”, 31 октомври 1930 г. Коя е тази дама? В опис, без да се споменава името ѝ, четем следното: „Снимка на японска лекарка, момиче от висшето общество, много добра пианистка”. Съвместна снимка на Хинако и Люба откриваме върху афиша за сказките, така и между страниците на книгата „Япония – лични впечатления...”²⁹. Под fotografiaята е отбелязано: „Пътешественичката в японска национална носия, заедно със своята приятелка в Осака”. В абзац на предна страница, получаваме следната информация от авторката: „Параходът пореше вълните и стремоглаво напредваше към японския бряг. Влязохме в приятен разговор с млада японка, която отлично владееше френски език. Това мило момиче ме плени с добротата си. Станахме приятелки и по-късно, когато стигнахме в Япония, аз ѝ гостувах известно време в Осака. С моята приятелка направихме множество снимки, една от които прилагам”³⁰. За жалост, съдбата на тези снимки е неясна, по простата причина, че те не фигурират в корпуса на личния фонд.

На л. 40, 43, 44 от а.е. 18 разпознаваме посвещения от губернатори и служители на три префектури от о-в Кюшу – Оита, Нагасаки и Фукуока, които ясно говорят за това, че Кутинчева е била добре приета не само сред японския интелектуален елит (учители, университетски преподаватели и др.), но и сред представителите на местната администрация.

Между описанието на материалите и реалното им съдържание се наблюдават разминавания. Може да се предположи, че описването е станало значително по-късно, когато спомените на пътешественичката за конкретните обстоятелства са били или избледнели, или нарочно са предоставени неверни данни.

Книгата на Никола Кутинчев – пътеписът „Тайнствената и подземна Индия“ (1935)

Nicola Kutinchev's travelogue, A Mysterious and Underground India (1935)

Изключително интересен, ключов пример, е л.37 със снимка на мъж и жена, вдясно от които има посвещение. В описа към архивната единица е указано, че това са проф. Амахита, ректор на Токийския университет³¹ и съпругата му. Докато от записа на японски език се разбира, че лицата са други: Дегучи Онисабуро (1871-1948) с жена си Суми – и двамата духовни лидери на новото за тогава, значимо японско религиозно движение „Оомото“ (букв. Великият извор)³². Доктрината на движението се основава на древния шинтоизъм, като интегрира нови, съвременни за епохата аспекти, свързани с идеята за единен извор на религиите, постигане на световна хармония и мир чрез изкуствата, засилване на междурелигиозния диалог, установяване на равновесие между индустриализацията на Запада и духовността на Изтока. „Великият извор“ бързо се разпространява в Япония, като привлича представители на интелектуалния и военен елит. Сред най-известните му последователи е Уешиба Морихей – основателят на айкидо. През 1923 г. Дегучи Онисабуро започва да учи и промотира усилено есперанто, убеден, че това ще помогне за разпространението на движението на Запад. Освен това, есперанто идеално се вписва в слогана на идеологията: „Един Бог, един свят, един общ език за общуване“. Официални издания на „Оомото“ (книги и списания) всъщност се публикуват и до днес на есперанто³³. Изключително интересно е, че японското движение припоизнава през 1926 г. българското „Бяло Братство“ на Петър Дънов като идейно сродно.

„Аз съм един мъдрец, Учителят е в България. Движението „Бяло Братство“ е нещо ново и оригинално, което българският народ дава на света“³⁴, пише Дегучи. Това обяснява и донякъде факта, че Люба Кутинчева като българка е добре приета от твърде значимото и не безизвестно в новата история на Япония сем. Дегучи. Доколко и дали Люба е била член на есперантисткото движение и Бялото братство – засега не можем да кажем. Никъде в книгата си тя не говори за срещата си с видния религиозен водач. Нещо повече – дори може би нарочно обърква и подменя описанията на снимковия материал. Факт, който се репродуцира и в изложбата на личния фонд, доказващ че архивните единици не са проучени, а директно са копирани по таблата. Така например, в снимковия корпус откриваме фотография, надлежно надписана по следния начин: „Заедно с Дегучи, виден професор и профсъюзен японски деятел, 1933“³⁵ – но категорично младият и строен мъж пред обектива не е Дегучи, чиято фигура е характерно корпулентна и като историческа личност образът му е лесно разпознаваем от специалистите!³⁶ В книгата ѝ „Япония – лични впечатления...“³⁷, същата снимка е скромно пояснена „С един японец в Йокохама“. На втора снимка³⁸, датирана от 1931 г., обаче присъстват всички лица: Кутинчева в средата, в нейно ляво е сем. Дегучи, в нейно дясно – същият млад мъж, вероятно със съпруга, на втори ред – възрастен, висок мъж, не особено видно дали е японец (предполагаемият проф. Амахита?) или е от бялата раса...

Подобно разминаване откриваме и в други архивни единици. Г-жа Суми Дегучи със сигурност е обозначена коректно на един от фотосите в корпуса, представящ на преден план три японки на средна възраст, облечени в кимоно, а зад тях позира дискретно Люба³⁹. В книгата е поместен същият визуален материал, но с общоватното пояснение „Група японки в Нагасаки“⁴⁰. При много внимателен прочит и дешифриране на разнородни почерци и езици, откриваме доказателства, че Кутинчева наистина не е пътешествала сама! Придружава я г-н Никола Кутинчев. Кой е той – приятел, годеник, съпруг, брат, братовчед, чичо? Още по-интересни факти: в пожелания, написани в албума, свързани с пребиването в страните от Близкия Изток, многократно се изписва – г-н Никола Кутинчев и неговата съпруга, „симпатичната двойка“, г-н и г-жа Кутинчеви, които правят пътешествие с научна цел. Каква е научната цел, с която двамата мотивират престоя си и своеобразния си номадски начин на живот? С напредване на пътуването и страниците от Карачи към Индия и Югоизточна Азия, двойката вече не се декларира като съпрузи. Нещо интересно – изписва се в памет за г-н Кутинчев и г-ца Кутинчева. Има места където пък „госпожа“ е преправено на „госпожица“. Люба и Никола вече не пътуват с научна цел, а имат интересен бизнес, който е труден, но много благороден. Какъв ли ще да е? В Източна Азия и конкретно в Япония статусът същото се сменя. Вече се обявяват като баща и дъщеря! (Да припомним, че в биографичната справка Кутинчева мелодраматично декларира баща си като починал мъченически през 1928 г.) С цел безопасност двойката със сигурност се е съобразявала със спецификата, културно-менталните нагласи и нрави на регионите, през които преминава⁴¹.

Във всички документи, както и в книгата „Япония – лични впечатления...”, и във всички интервюта, дадени за пресата през 40-те години, пътешественичката твърди ясно и категорично, че съвсем сама странства из далечните източни земи. Нещо повече – тя никъде не споменава конкретни имена, които среща в описите на снимките, албумите и стъклените плаки. В началото на 90-те години на ХХ в. Кутинчева, вече на преклонна възраст (84 годишна) дава две интервюта за печатни медии – едното за „Ние жените”⁴², другото за „Ехо”⁴³. Пред Юлияна Тонева и Мариета Арангелова, Кутинчева потвърждава истината, която като изследователи подозирахме, преди да се запознаем с разговорите: младата дама е пътувала из света заедно с баща си Никола Кутинчев, който обаче по някое време се прибира в България. Двата материала бегло допълват и други биографични данни: Никола е софийски лекар, ветеран от Първата световна война с чин капитан. А майката⁴⁴ е пианистка, завършила в Швейцария, умира през 1928 г. Люба завършва Букурещкия френски колеж. Никола и Люба заминават заедно през 1930 г. Момичето научава и есперанто по време на пребиваването си в Изтока. Много интересно е, че в статиите се споменават още нейни театралки, които възрастната жена пази и не е предала в архива. Сред тях са ръкопис на неиздадена книга „Робството на жената в Далечния Изток”, както и подготовка за трета книга, с допълнения на спомени-те – „С български триколюр на шапката”. Възрастната жена е споделила, че заради отслабеното си зрение не може да я довърши сама и се надява някой да ѝ помогне в това начинание. А другите, неясно колко на брой, отново са тип лексикони, съдържащи благодарности за изнесените сказки. Къде – в странство или в България? – също не се посочва в материала. Много е вероятно, Кутинчева освен тях, да е пазила и още снимки, и още преинтересни доказателства и документи за семейството и пътуванията. И дори филмовите ленти. Всъщност статиите в „Ние жените” и в „Ехо” са доста сходни като цяло и общовати, и не показват подготовка за интервютата и първична работа с изворовия материал от личния фонд. За жалост, няма и поместена актуална снимка на Люба Кутинчева през 90-те. Изпуснат е и историческият шанс за запис на задълбочен разговор, който да попълни информационните липси.

Името на Никола Кутинчев се появява в каталога на Националната библиотека с няколко заглавия: „Впечатленията на един българин от Палестина” (1929)⁴⁵, „Тайнствената и подземна Индия” (1935), „Испания, страната на тореадорите” (1937)⁴⁶.

Интерес предизвикват годините на публикация. Възможно е Никола през 1928-1929 г. да е пътувал сам, декларирайки се като турист – книгата за Палестина е написана от първо лице, но това не е доказателство. Много интересни са впечатленията му от българските евреи в Тел Авив, срещите и разговорите с тях в местното кафене „Балкан”, където се събират да играят карти и табла. Споменава и стопанствата около Пазарджик, изградени с помощта на ционистките дружества. Кутинчев може би се е върнал, публикувал е пътеписа, след което е взел дъщеря си Люба и двамата потеглят на път.

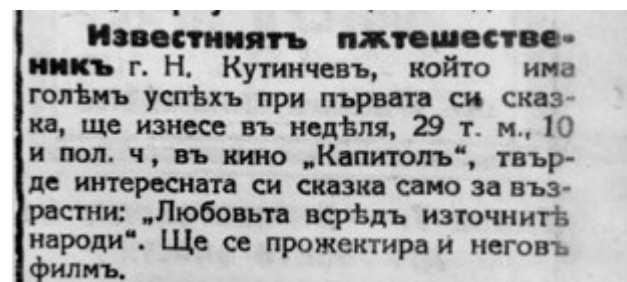
Афишът на Люба Кутинчева, ДА - София, ф.1328к, оп.1, а.е.175

Lyuba Kutincheva's poster, SSA, Sofia, Fond 1328k, inv. no. 1, a.u. 175

Шест години по-късно излиза пътеписът за Индия. Коричката на книгата представлява графика, стереотипно илюстрираща българската екзотична представа за полуостров Хиндустан: гъста джунгла, укротител на змии, ревящ слон и тигър в скок. По-интересното е, че в горния ляв ъгъл, до заглавието е поместена снимка на Никола Кутинчев. При съпоставка с дигитализирана стъклена плака № 98 от ф.1328к, описана като „Кутинчева с комунисти в Япония” (1930) ясно се вижда, че от лявата ѝ страна седи баща ѝ – Никола Кутинчев. Т.е. лицето на двете снимки е едно и също. В „Тайнствената и подземна Индия” авторът използва неутрална безлична множествена форма в разказа си, без да посочва конкретни имена или да споменава, че пътува с дъщеря си. Отделя специална глава за киното „В индийския кинематограф”: „В Индия, както в целия Изток, прогресът си пробива бързо път и нравите

Хроника – вестник „Борба” (Пловдив), XVI, бр. 4680, 28 ноември 1936, 1

News, Borba daily, Plovdiv, XVI, 4680, 28 November 1936, 1

Дегучи Онисабуро със съпругата си Суми, двамата духовни лидери на новото японско религиозно движение „Оомото“ („Великият извор“. ДА - София, ф.1328к, оп.1, а.е.18, л.37

Deguchi Onisaburō with his wife Sumi, the religious leaders of the Japanese New Religious Movement Oomoto (Great Origin), SSA, Sofia, Fond 1328k, inv. no. 1, a.u. 18, p. 37

се променят. След чуждите филмове, които наводниха Индия, там се създаде и родно индуско кино. Съществуват няколко индуски холивуди, където се снимат филми из индуския живот и история. Индусите от двата пола са големи любители на киното. Присъствах на няколко сеанса, където беше представена вълшебната драма „Сита-Рама“⁷⁴, преработена от Рамааяна, епическата поема на Валмики. Изпълнява бе в национални костюми и, верни на традицията, артистите бяха полу-голи и боси⁷⁴⁸.

Годината на публикуване на пътеписа на Никола „Испания, страната на тореадорите“⁷⁴⁹ е 1937. Най-вероятно баща и дъщеря отново са били заедно на пътешествие. Но за кратко, и може би само в Испания, където по същото време Люба кара журналистически стаж, според автобиографичните данни. Никола е в България през 1936 г. И трябва да подчертаем, че е не е случаен интересът му към киното, индиректно изявен в индийския пътепис. Данни за Кутинчев откриваме в библиографски каталози на Костадин Костов⁵⁰, съхранявани в БНФ и ИИИЗК-БАН.

В периода 19 ноември – 1 декември 1936 г. в хрониките на вестник „Борба“ (Пловдив) излизат няколко рекламни съобщения за сказки и прожекции, водени от Никола Кутинчев. Четем следното: „Пътешественикът г. Н. Кутинчев, ще държи в неделя [22 ноември – бел. авт], 10 ½ часа, в кино „Капитол“ интересна сказка на тема „Испания преди и сега“. Г-н Кутинчев е бил очевидец на събитията, които се разиграват сега в Испания. Ще се прожектира и филмът „От София до Хавайските острови“⁵¹. Със сигурност Кутинчеви по време на пътуванията си из Азия са притежавали или наемали техника, с която са снимали.

Седмица по-късно се появява нов анонс: „Известният пътешественик г. Н. Кутинчев, който има голям успех при първата си сказка, ще изнесе в неделя, 29 т.м., 10 и пол. ч. в кино „Капитол“, твърде интересната си сказка само за възрастни: „Любовта всред източните народи“. Ще се прожектира и негов филм“⁵².

Темите на публичните лекции на Никола и Люба са почти идентични. Вероятно бащата е идеологът да се провеждат сказки, за които по принцип в Царство България се изисква разрешение от Министерство на народното просвещение (МНП). Апропо – както и за прожектиране на филми, особено документални, на културна тематика, без значение, че са любителски. Правилата важат за всички. На този етап от изследването не сме намерили документ, легализиращ дейността на Кутинчеви. Акцент в съобщението от вестник „Борба“ е, че сказката на Никола е само за възрастни. В афиша на Кутинчева също категорично е отбелязано с главни букви: „САМО ЗА ВЪЗРАСТНИ. На нея няма да се допускат учащи и малолетни“⁵³.

След изявите в Пловдив, Кутинчев отива в Пазарджик за поредната си лектория „която ще придружи с интересен филм из пътешествията си“⁵⁴. В рекламното каре обаче не се уточнява на каква тема ще говори и коя точно лента ще завъртят прожекционните машини. Две години по-късно в пресата се появява много по-различен анонс: „Известният пътешественик г. Кутинчев снима един твърде интересен културен филм из България. Напоследък той е правил снимки из живописния родопски край – Чепеларе, Пампорово и Рожан“⁵⁵. Текстът доказва наличието на снимачна техника у семейство Кутинчеви, друг е въпросът дали е същата камера, с която са пътували.

Фигурата на кинематографиста Никола Кутинчев, имащ принос в българското кино като автор на културни филми от България и света, не се споменава никъде в киноведските ни изследвания, които принципно обръщат по-малко внимание на документалистиката. Гореописаните данни за първи път се изнасят в научното пространство. През 30-те години на ХХ в. документалното и научнопопулярното кино работят редица автори, доста често продуцирани (или работещи по поръчка) от МНП, Централен държавен ученически кинематограф, частни наши и чужди филмови къщи и продуценти⁵⁶. Дали Кутинчев е самостоятелен играч (продуцент, оператор, монтажист на собствените си филми) на родното екранно поле? Интересувал ли се е някой от кинопоказчиците да откупи и прожектира филмите му? Това засега остава загадка. След последния анонс за снимките из родопския край нямаме никаква информация дали филмът е завършен, дали е ням (по-вероятно), дали е представян пред публика или на ведомства. Както и не знаем нищо повече за съдбата на г-н Кутинчев.

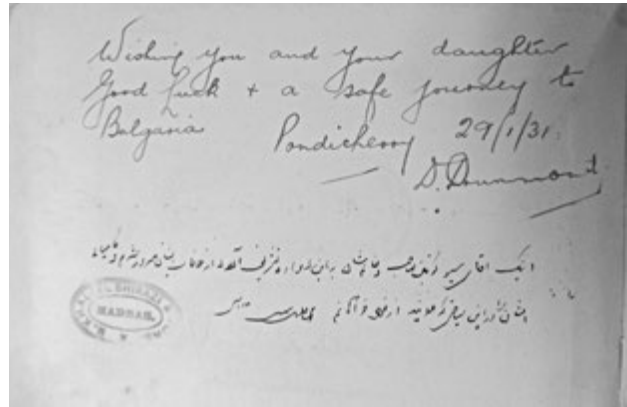
След завръщането си в България през 1939 г. Люба Кутинчева изнася също множество сказки за Япония и живота в харемите. Може би живее в Стара Загора, за което свидетелства индиректно документацията⁵⁷, позволяваща ни да проследим маршрута на огромния тур, който прави в периода 25 септември – 24 декември 1940 г. Но дали и Никола е бил с нея? И как се е придвижвала? Люба първоначално тръгва из Старозагорско (селата Дълбоки, Хиришени, Михайлово, Сърнево) – до 5 октомври. След три дни е в Нова Загора и Мъглиж (до 11 октомври). Следва Казанлъшкият регион – Енина, Шипка, Шейново, Голямо Дряново, Долно Сахране, Габарево, до 17 октомври. Прави пауза от три дни и заминава на юг, където пребивава до края на месеца – в Кърджали, с. Златица (Харманлийско),

Ивайловград (във военния гарнизон). В средата на ноември изнася само една сказка, връщайки се отново в Мъглиж. През декември възстановява пътуванията си, като се насочва към Пловдивско и Родопите. От 2 до 5-ти е в Асеновград и Чепеларе. Падналият обилен сняг възпира Кутинчева да продължи в местността и това е отразено в съобщение в пресата⁵⁸. На 16 декември по покана на женското благотворително дружество „Просвета“ към читалището в Пазарджик Кутинчева разказва за гейшите, хризантемите и Страната на изгряващото слънце в продължение на час и половина⁵⁹. Връща се в Стара Загора, в салона на дружество „Театър“ за последните си сказки от годината (23 и 24 декември). Говори и показва визуален материал главно в училища, прогимназии, читалища, в градски общински управления и общински домове. Събира не само отзивите за проявите си, публикувани в пресата, но и изисква от директори, учители, председатели на читалища, кметове, околийски управители, журналисти да напишат официално становище за публичната ѝ лекция. Сигурно тези своеобразни служебни бележки са ѝ служили като препоръка за последващи изяви.

Рекомендациите са изцяло положителни. „Понесе ни непринудено заедно със спомените си да видим изригващи и угаснали вулкани, цветята, бита и изкуството в Япония. /.../ Една страна, за която малко знаем, а някои даже друго не са чували освен името ѝ. Ние мислено бяхме в училището, в храма и в чайните...”⁶⁰. Кутинчева интелигентно, интересно и артистично е предала образа на Япония – бледен и незадоволителен в културното ни пространство, според слушателите. Стилът ѝ на говорене е впечатляващ – българският ѝ език е литературен, хубав и цветист, с употреби на поетични форми. Сказките „заслужават да бъдат чути от всеки, който иска да обогати своите познания и се интересува от мистичната и екзотична Страна на изгряващото слънце”⁶¹. Люба не просто съумява да задържи вниманието на публиката, която я слуша със затаен дъх, а и да предизвика възторг и бурни ръкопляскания. Подчертава се, че сказчикът е ценен сътрудник в обучителния процес и просветната дейност, и притежава богата култура. А Япония и японците категорично могат да послужат за пример и подражание, особено с възвишеното си родолюбиво чувство, моралния си лик и дисциплина. И още „...честност, скромност, чистота, вежливост, че човек чувайки има желание да се прероди и стане като тях. Прекрасен е рефератът на симпатичната г-жа Кутинчева!”⁶².

През пролетта на 1942 г. пътешественичката изнася сказки в Шумен, където през септември рекламира и книгата си⁶³.

Потвърждение на хипотезата, че Кутинчева живее в Стара Загора получаваме от един спомен: „Годината беше 1942. Един ден мама ми разказа, че ходи при една леля Люба, която била болна, да я гледа. „Тя е ходила в Япония и е написала книга” – каза ми. Възкликнах: „Писателка ли е!”, „Не, журналистка”⁶⁴. От текста на Анка Русанова научаваме още, че освен на легло, и изключително красива (което се вижда и по снимките), Люба е била омъжена за вдовеца-журналист Александър Дагоров, и отглежда двамата му доведени синове – Милко и Коцето. В града са пристигнали от София. Мемоарът завършва така: „Леля Люба оздравя. Обли-

Посвещение от Пондичери, Индия: „Желя на Вас и на дъщеря ви късмет и безопасен път към България”.

A dedication from Pondicherry, India: 'Wishing you and your daughter good luck + a safe journey to Bulgaria'

чаше красиви копринени рокли с коланче. След 9 септември 1944 си заминаха за София”⁶⁵.

Всъщност Кутинчева издава пътеписа си за Япония именно в Стара Загора. Дарява на библиотеката на дружество „Театър” петнадесет тома книги⁶⁶.

През 2015 г. разговаряхме с журналистката Юлияна Тонева, която се е срещала с Люба Кутинчева, с надеждата, че ще получим малко повече информация. Единственото, което разбрахме е, че пътешественичката е живеела в кв. Свобода, София, и е приютила младо семейство, с което май не са били преки роднини. Вероятно по договор за отглеждане срещу онаследяване на апартамента. Плакала се е тихо, че тези хора са изхвърлили част от вещите ѝ (вероятно и архив) и се държат лошо с нея. Никой не е откликнал на този дискретен зов за помощ. В някои публикации се споменава, че Люба Кутинчева е напуснала земния свят на 20.09.1998 г.

Бележки:

1 ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.177, л.16. [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.177, l.16]. Архивната единица съдържа изрезки от вестници (столични и провинциални) с рецензии за изнесените сказки от Люба Кутинчева в страната през 40-те години на ХХ в. Според архивните данни:

Първата българска пътешественичка в Далечния Изток. – Аз знам всичко, № 95, 13 авг.1940. [Parvata balgarska pateshestvenichka v Dalechniya Iztok. – Az znam vsichko, № 95, 13 avg.1940].

2 ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.177, л.6 – Правда (Сл.), XXIII, № 966, дек. 1940 [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.177, l.6 – Pravda (Sl.), XXIII, № 966, dek. 1940].

3 ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.177, л.36 – Бургаски фар, № 6267, 12 авг. 1942 [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.177, l.36 – Burgaski far, № 6267, 12 avg. 1942].

4 Като глобално присъствие на кинематографа в културното ни пространство.

5 По това време много популярен и масово разпространен и в България е комплектът на френския гигант Pathé Baby (Paté Бейби) – лека 9,5 мм камера и домашен прожекционен апарат за ленти до 12 мм.

6 Процесът започва през 1946 г. с влизането в сила на „Закон за кинокултурата” и окончателно приключва през 1948 г. със „Закон за кинематографията”. Новата власт въвежда

държавен монопол върху производството, вноса/износа и разпространението на филми. Всички ленти, апарати, камери, всевъзможно кинооборудване (професионално и любителско) са предадени на фондация „Българско дело”. Вж.: Янакиев, Ал. Cinema.bg. 100 години филмов процес, личности/ филми/ кина. С., 2003, 213-218 [Yanakiyev, Al. Cinema.bg. 100 godini filmov protses, lichnosti/ filmi/ kina. Sofia, 2003, 213-218].

7 За първи път на международен научен форум с участието на утвърдени учени-японисти бе представен етап от изследователската работа върху фонда. Доц. д-р Андроника Мартонова от ИИИЗк и доц. д-р Антон Андреев (кат. Японистика, СУ) изнесоха доклада „Непознатата с кимоното (Люба Кутинчева – между фактите, загадките и Япония)” на Юбилейната международна конференция „Бъдещи хоризонти”, посветена на 25-годишнината от основаването на специалност Японистика в СУ „Св. Климент Охридски” 2015, София, Аула на СУ, 29-30 октомври 2015 г.

8 Посетени страни по азбучен ред: Абисиния (Етиопия и Еритрея), Алжир, Афганистан, Белуджистан (днес в границите на Пакистан, Иран и Афганистан), Бирма (Мианмар), Борнео, Египет, Индия, Индонезия, Ирак, Испанско Мароко, Китай, Корея (по това време анексирана към Япония), Либия, Мадагаскар, Оман, Палестина, Персия (Иран), Саудитска Арабия, Сиам (Тайланд), Сирия, Судан, Суматра, Трансйордания (Йордания), Тунис, Филипините, Формоза (Тайван), Цейлон (Шри Ланка), Южен Сахалин (след 1905 в Япония, днес в границите на Русия), Япония.

9 Момчилов, Д. Българите! Забравените постижения. С., 2017, 245-250 [Momchilov, D. Balgarite! Zabravenite postizheniya. Sofia, 2017, 245-250].

10 Предаден лично от Кутинчева, и придобит от ДА – София срещу възнаграждение. Описите и биографичната справка (с дата 4 април 1968) са дело на пътешественичката. Двамата инвентарни описи съдържат 187 архивни единици за периода 1898-1948 г.

11 Вж.: Биографичната справка (Б. с.) в опис на фонда в ДА – София, 1 [Biografichnata spravka (B. s.) v opisa na fonda v DA – Sofia, 1].

12 Пак там. [Ibidem].

13 Пак там, 2 [Ibidem, 2].

14 Пак там. В афиша за сказките има упомената цена за лекторията: „Вход 5 лв, за учаци 3 лв.” ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.175, л.1 [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.175, l.1].

15 Има такъв вестник, но точно за коя от многото организации, свързани с освобождаването на Добруджа, става въпрос не е ясно засега.

16 Явно това е годината, през която тя трайно се установява в България.

17 Б. с., ДА – София, 2 [B. s., DA – Sofia, 2].

18 Кутинчева, Л. Япония: Лични впечатления, наблюдения и проучвания. Стара Загора, Родина, 1942. ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.178 [Kutincheva, L. Yaponiya: Lichni vrechhatleniya, nablyudeniya i prouchvaniya. Stara Zagora, Rodina, 1942. DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.178].

19 Заглавията на популярните лекции се срещат в различни варианти. Основната тема е „Япония, Страната на изгряващото слънце, на хризантемите и гейшите” (най-често изнасяна, понякога без допълнението за хризантемите и гейшите), с подзаглавие „Какво видях в тази приказна страна на Микадо, на напредъка, на цивилизацията и най-големия прогрес на Изтока. Фантастичният живот, нрави и обичаи. Лични наблюдения, впечатления и преживявания”. Втората тема е „Любовта и кръвта в харемите (робството на жената в Далечния Изток)”. С подзаглавие „Робството на жената под драконовия закон на Мохамед и религиозния фанатизъм. Животът зад високите и недостъпни стени на харемите, в неговата жестока и престъпна действителност”. По афиша, ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.175, л.1 [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.175, l.1].

20 ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.175, л.1 [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.175, l.1].

21 Упоменато е, че съпругът на Кутинчева умира на 27.II.1967.

22 През социализма само във ВИТИЗ (днес НАТФИЗ) може да се получи професионално актьорско образование. Амиаторите придобиват звание „артист” в държавни театри, само ако са назначени по т.нар. чл. 9 от Указ на театрите (Обн. ДВ. № 145, 30 дек. 1949 [DV. № 145, 30 dek. 1949], отменен от Закона за закрила и развитие на културата, отн. ДВ. № 50, 1 юни 1999 [DV. № 50, 1 yuni 1999]). Театър „Българска Армия” през 50-те и 60-те години на ХХ в. е под егидата на военните и със статут на централен военен културен институт. Възможно е да е имало любителска студия към него, което недвусмислено ни насочва, че Михаил Дагоров е бил свързан с БНА.

23 След направена проверка установихме, че няма налични данни за полицейско досие на Люба Кутинчева преди 9.XI.1944 г.

24 До 2015 г. бе отказан достъп до тях, заради лошото им състояние. За целите на проучването ни бяха предоставени конкретни дигитални копия от заснетото в Япония.

25 ДА – София, ф.1328к, оп.2, а.е.5 [DA – Sofia, f.1328k, op.2, a.e.5]. Според описана приблизителната датировка на архивната единица е 1930-1932 г., но това категорично не е реално, защото тетрадката е с правопис след езиковата реформа от 1945 г. Съдържа 83 изписани ръкописни страници с молив, като в преписа на места са добавяни детайли – например споменава се Корея, което в оригинала на книгата не съществува. В корпуса от снимки обаче има документ от Корея, по това време анексирана към Япония: ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.10, л.1 [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.10, l.1], с надпис на плика: „Сказка за България в едно корейско училище”.

26 Трите лексикона са датирани така: 1929-1930 г. (а.е.17), 1930-1931 г. (а.е.18), 1931 г. (а.е.19). Последната архивна единица, според опис на самата Кутинчева, съдържа „мисли и изказвания на комунисти от арабските страни”. Люба е пояснила, че е имало още 4 такива албума, но са те изгорели при бомбардировките на София, а един е взет – „присвоен от някой любител на древни писмености”.

27 Дали са „комунисти”, това е доста спорен въпрос. А дали е „присвоен” или изет от полицията – също е мистерия.

27 Японистът доц. д-р Антон Андреев разчете 35 записа на японски език.

28 Имената са изписани по японски образец – първо фамилията, после личното име.

29 Кутинчева, Л. Цит. съч., 25 [Kutincheva, L. Op.cit., 25].

30 Пак там, 24 [Ibidem, 24].

31 Президенти на Токийския императорски университет с мандати, близки до обозначените години на Кутинчева, са: Кихейджи Онодзука (от декември 1928 до декември 1934 г.), Матаро Нагайо (от декември 1934 до ноември 1938 г.). <https://www.u-tokyo.ac.jp/en/about/presidents.html>

32 [http://www.omoto.or.jp/\(17.07.2018\)](http://www.omoto.or.jp/(17.07.2018)).

33 Повече за есперанто в Япония и Китай вж.: Lins, U. Esperanto as language and idea in China and Japan. – Language Problems & Language Planning, 32:1, 2008, 47-60.

34 <http://www.bratstvoto.net/vehadi/menu/b16/do1945.html> (17.07.2018).

35 ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.10, л.2е [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.10, l.2e]. В същата единица има и снимка със студенти-есперантисти.

36 Надали е и проф. Амахита – мъжът е твърде млад.

37 Кутинчева, Л. Цит. съч., 82 [Kutincheva, L. Op.cit., 82].

38 ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.101 [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.101].

39 Надписът е достоверен: „С жената на проф. Дегучи и др., Токио”. ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.12, л.1а [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.12, l.1a].

- 40 Кутинчева, Л. Цит. съч., 72 [Kutincheva, L. Op.cit., 72].
- 41 За конкретни примери виж ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.17, л.34б, 42б, 53 [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.17, l.34b, 42b, 53].
- Много интересен запис откриваме в а.е.18, л.44б [а.е.18, l.44b]: от консула на Перу в Кобе, е оставено благопожелание за г-ца Люба Кутинчев, която учи география (!) и е очарована от света на Япония и е в компанията на нейния баща дон Никола Кутинчев, посетили на 4 ноември 1930 г. Следва подпис и ясен печат.
- 42 Тонева, Ю. Първата българска пътешественичка. – Ние жените, № 15 (199), 13 апр.1994, 8 [Toneva, Yu. Parvata balgarska pateshestvenichka. – Nie zhenite, № 15 (199), 13 apr.1994, 8].
- 43 Арангелова, М. Първата българска пътешественичка: Попътният вятър на живота ме грабна и отнесе надалеч. – Ехо, XXXVI, № 21, 12-16 септ. 1994, 4-5 [Arangelova, M. Parvata balgarska pateshestvenichka: Popatniyat vyatar na zhivota me grabna i otnese nadalech. – Eho, XXXVI, № 21, 12-16 sept. 1994, 4-5].
- 44 В онлайн статия се споменава, че се казва Ваня. Вж: Цветанов, Б. Една патриотка, обиколила света с нашия трикольор на шапката. [Tsvetanov, B. Edna patriotka, obikolila sveta s nashiya trikoloyor na shapkata] <http://www.desant.net/show-news/36280> (09.07.2018). От къде е почерпена тази информация засега не знаем.
- 45 Кутинчев, Н. И. Впечатленията на един българин от Палестина. (Епизод из странстванията му 20 години по широкия свят). Пл., 1929 [Kutinchev, N. I. Vpechatleniyata na edin balgarin ot Palestina. (Epizod iz stranstvuvaniyata mu 20 godini po shirokiya svyat). Pl., 1929].
- Инициалът „И“ в бащиното име ни насочва към друго. В някои журналистически публикации, излезли след изложбата на ДА „Архиви“, и в книгата на Д. Момчилов е посочено, че бащиното име на Люба е Илиева. Също така – че Никола е първият ѝ съпруг, по професия агроном – от къде са взети тези данни нямаме информация. Извън признанието, че пътува с баща си, звучи абсурдно Люба да остави фамилията на първия си съпруг и след това да сложи тире с тази на хипотетично втория Александър – т.е. Кутинчева-Дагорова. Дали обаче е Никола И[лиев] Кутинчев?
- 46 За съжаление, в момента на писане на студията книгата е в анонсия и нямаме достъп до нея.
- 47 Вероятно става въпрос за филма на Дадасахеб Пхалке „Setu Bandhan“ (1932, изгубен), който е по сюжет от „Рамаана“.
- 48 Кутинчев, Н. И. Тайнствената и подземна Индия. С., 1935, 18-19 [Kutinchev, N. I. Taunstvenata i podzemna Indiya. Sofia, 1935, 18-19].
- 49 Кутинчев, Н. И. Испания, страната на тореадорите. С., 1937 [Kutinchev, N. I. Ispaniya, stranata na toreadorite. Sofia, 1937].
- 50 Костов, К., М. Костова, Р. Костова. Библиография на киното в българския периодичен печат до 09.IX.1944. Пл., 1979 [Kostov, K., M. Kostova, R. Kostova. Bibliografiya na kinoto v balgarskiya periodichen pechat do 09.IX.1944. Pl., 1979].
- Особена благодарност към д.изк. П. Кърджилов за подадената информация.
- 51 Хроника. – Борба (Пл.), XVI, № 4672, 19 ноем. 1936, 1; Хроника. – Борба (Пл.), XVI, бр.4674, 21 ноем.1936, 1 [Hronika. – Borba (Pl.), XVI, № 4672, 19 noem. 1936, 1; Hronika. – Borba (Pl.), XVI, № 4674, 21 noem. 1936, 1].
- 52 Хроника. – Борба (Пл.), XVI, № 4680, 28 ноем. 1936, 1 [Hronika. – Borba (Pl.), XVI, № 4680, 28 noem. 1936, 1].
- 53 ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.175, л.1 [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.175, l.1].
- 54 Хроника. – Борба (Пл.), XVI, № 4682, 1 дек. 1936, 1 [Hronika. – Borba (Pl.), XVI, № 4682, 1 dek. 1936, 1].
- 55 Хроника. – Борба (Пл.), XVIII, № 5193, 23 авг. 1938, 1 [Hronika. – Borba (Pl.), XVIII, № 5193, 23 avg. 1938, 1].
- 56 Вж.: Янакиев, Ал. Цит. съч., 134-145 [Yanakiyev, Al. Op.cit., 134-145].
- 57 ДА – София, ф.1328к, оп.1, а.е.176, а.е. 177 [DA – Sofia, f.1328k, op.1, a.e.176, a.e. 177].
- 58 ДА – София, ф. 1328к, оп.1, а.е.177, л.3 – Борба (Пл.), № 5877, 5 дек.1940 [DA – Sofia, f. 1328k, op.1, a.e.177, l.3 – Borba (Pl.), № 5877, 5 dek.1940].
- 59 ДА – София, ф. 1328к, оп.1, а.е.177, л.3 – Борба (Пл.), № 5890, 20 дек.1940 [DA – Sofia, f. 1328k, op.1, a.e.177, l.3 – Borba (Pl.), № 5890, 20 dek.1940].
- 60 ДА – София, ф. 1328к, оп.1, а.е.176, л.14 [DA – Sofia, f. 1328k, op.1, a.e.176, l.14] – отзив от околийския управител на Кърджали, 22. X.1940.
- 61 ДА – София, ф. 1328к, оп.1, а.е.176, л.11б-12 [DA – Sofia, f. 1328k, op.1, a.e.176, l.11b-12] – отзив от околийския управител на Новозагорското околийско управление, 10.X.1940.
- 62 ДА – София ф.1328к, оп.1, а.е.176, л.13б [DA – Sofia f.1328k, op.1, a.e.176, l.13b], от неизвестен автор, подписан като „Ст.“, може да е учител или да е от администрацията, 11. X.1940.
- 63 Хроника. – Шуменски вест, III, бр. 103, 10 март 1942, 4 [Hronika. – Shumenski vesti, III, br. 103, 10 mart 1942, 4]; Рибаров, П. Япония, страната на изгряващото слънце. – Шуменски вест, III, бр. 104, 17 март 1942, 2 [Ribarov, P. Yaponiya, stranata na izgryavashoto slantse. – Shumenski vesti, III, br. 104, 17 mart 1942, 2]; Япония пред погледа на една българка. – Шуменски вест, III, бр. 120, 5 септември 1942, 4 [Yaponiya pred pogleda na edna balgarka. – Shumenski vesti, III, br. 120, 5 septemvri 1942, 4].
- 64 Русанова, А. Една старозагорка в София. Стара Загора, 2011, 16 [Rusanova, A. Edna starozagorka v Sofia. Stara Zagora, 2011, 16].
- 65 Пак там, 17 [Ibidem, 17]. Специална благодарност към д-р Емилия Жунич за подадената информация.
- 66 Отчет на културно-просветително дружество „Театър“. – Стара Загора за 1941 г. Стара Загора, 1942, 9 [Otchet na kulturno-prosvetitelno druzhestvo „Teatar“. – Stara Zagora za 1941 g. Stara Zagora, 1942, 9]. В отчета се споменава, че има и една книга, дарена от японската легация.